

Szuverenitás, globalizáció, európaizálódás

ÁLLAMI SZUVERENITÁS

E tanulmány^[1] három, államelméleti szempontból alapvető kérdést jár körül:

- a) Mit jelent napjainkban, a 21. század első harmadában az állam szuverenitása?
- b) Hogyan befolyásolja a globalizáció és az európai integráció az államok szuverenitását?
- c) Milyen értelemben beszélhetünk a szuverenitás globalizációjáról és európaizálódásáról?

A szuverenitás fogalma már hosszú ideje sokat vitatott fogalom. Georg Jellinek a 20. század elején *Általános Államtanában* azt írta, hogy a szakirodalomban a szuverenitás értelmezésében a zavarok és tisztázatlanságok mélyen a 19. századba nyúlnak, sőt a jelenig tartanak. Ebben az összefüggésben Jellinek Rehmre hivatkozott, aki kimutatta, hogy a szakirodalomban és a hivatalos nyelvben minduntalan összekeverik a szuverenitás három különböző jelentését: a szuverenitást mint az államhatalom sajátosságát, mint a legfőbb állami szerv jogállását és mint magát az államhatalmat.^[2]

Az első világháború után, érthető módon, még inkább felerősödött a szuverenitás problémája és fogalmi meghatározása körüli vita. Itt mindenekelőtt Hans Kelsen,^[3] Harold Laski,^[4] Carl Schmitt^[5] és Hermann Heller^[6] művei említendőek meg, továbbá olyan írások, amelyek a modern államiság válságát diagnosztizálták. Ezen munkák közé tartoznak többek között Moritz Julius Bonn^[7] és Alfred

[1] Tanulmányom az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán *Die Europäisierung des Rechts* címmel rendezett német-magyar kollokviumon 2007. október 9-én tartott német nyelvű előadás továbbfejlesztett változata. Köszönettel tartozom Rigó Anettnek a szöveg fordításáért és Cs. Kiss Lajosnak az értő és alapos szöveggondozásért.

[2] Georg Jellinek: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, 1920, Julius Springer Verlag, 473.o.

[3] Hans Kelsen: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*. Tübingen, 1920, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

[4] Harold Laski: *The Foundations of Sovereignty and Other Essays*. New York, 1921, Harcourt, Brace and Company.

[5] Carl Schmitt: *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. München-Leipzig, 1922, Verlag von Duncker & Humblot. Magyarul Carl Schmitt: *Politikai teológia*. Ford., bev., bibl. Paczolay Péter. Budapest, 1992, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Tempus Program.

[6] Hermann Heller: *Die Souveränität. Ein Beitrag zur Theorie des Staats- und Völkerrechts*. Berlin-Leipzig, 1927, Walter de Gruyter & Co. Magyarul bővebben lásd Szilágyi Péter: A szuverenitáselméletek válsága és a népszuverenitás Adalékok Hermann Heller szuverenitáselméletéhez In H. Szilágyi István – Paksy Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber amicorum studia Z. Péteri dedicata*. Budapest, 2005, Szent István Társulat, 389–413.

[7] Moritz Julius Bonn: *Die Auflösung des modernen Staates*. Berlin, 1921, Verlag für Politik und Wirtschaft

Weber^[8] írásai, valamint Carl Schmittnek azon megállapítása, mely szerint az állami-ság kora, amely a 16. századtól a 20. századig tartott, immár a végéhez közeledik.^[9]

A 20. század végén a globalizáció és az európai integráció jelenségei új lendületet adtak ugyan a szuverenitásvitának, a helyzet azonban a húszas-harmincas évekhez képest lényegesen megváltozott. Korábban főként a szuverenitásfogalom értelmezését vitatták, s az elméleti kritika elsősorban az abszolút, korlátlan és korlátozhatatlan hatalomként felfogott szuverenitásmegközelítés, vagy másként az ún. szuverenitásdogma ellen irányult. A globalizáció és integráció korában ez a dogma már semmilyen formában és módon nem képviselhető. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a dogma érvényessége vitatható, hanem arról, hogy napjainkban maga a dolog – tudniillik a szuverenitás „lényege” – alapjaiban kérdőjeleződött meg, amikor a szuverenitásra vonatkozó kérdést a modernitás új helyzetében a következőképpen kell megfogalmazni: Ha a globálissá vált világgazdaság és intézményei (WTO, Világbank) az államok cselekvési képességét ténylegesen nagymértékben korlátozzák, ha az európai integráció a tagállamok tevékenységét jogilag is jelentős mértékben körülhatárolja és korlátok közé szorítja, ha az EU szervei a tagállamokat jogilag kötelezni tudják, akkor vajon létezik-e még a modern államhatalomnak az a tulajdonsága, amit hagyományosan a szuverenitás kategóriájával szokás jelölni?

A mai helyzet bemutatását és az állam szuverenitásával kapcsolatos vélemények vizsgálatát azonban meg kell előznie a szuverenitásfogalom tisztázásának. Másképpen: tisztázni kell, hogy a szuverenitás szakirodalom által megfogalmazott ismertetőjegyei közül tudományos értelemben melyek fontosak és képviselhetők. Mivel a tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé a vonatkozó szakirodalom részletes bemutatását és elemzését, így röviden csak arra utalunk, hogy a következőkben elsősorban Georg Jellinek és Helmut Quaritsch műveire támaszkodunk.

Kiinduló tézisünk kritikai, amennyiben nem értünk egyet azzal a Kelsen által is képviselt felfogással, mely szerint a szuverenitásfogalom éppúgy nem történeti, mint magának az államnak és a jognak a fogalma, s hogy az ókori Egyiptom jogára és államára ugyanúgy alkalmazható lenne, mint a modern Európa államára és jogára.^[10] Ezzel szemben az állam szuverenitását – egyébként az uralkodó véleménnyel összhangban – olyan történeti kategóriának tartjuk, amely a modern állam egyik tulajdonságát és csak a modern állam tulajdonságát jelöli. A kiinduló téziszből következik, hogy a fogalom keletkezésének vizsgálata elengedhetetlen

[8] Alfred Weber: *Die Krise des modernen Staatsgedankens in Europa*. Berlin–Leipzig, 1925, Deutsche Verlags-Anstalt Stuttgart.

[9] Carl Schmitt: *Der Begriff des Politischen. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien*, Berlin, 1996, Verlag von Duncker & Humblot, 10. o. Magyarul Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford., vál., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, 2002, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor; Carl Schmitt: *Staat als ein konkreter, an eine geschichtliche Epoche gebundener Begriff* (1941). In Carl Schmitt: *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924 - 1954*. Berlin, 1985, Verlag von Duncker & Humblot, 375. o.

[10] Hans Kelsen: i. m. 4. o.

a magyarázat során. A szuverenitásfogalom keletkezésének körülményeit olyan sajátosságok jellemzik, amelyek később komoly félreértéseket okoztak. Ezért ma is rendkívül tanulságosnak tartjuk Jellinek idevágó megjegyzését, mely szerint „egyetlen államjogi fogalom esetében sem szükséges annyira történeti fejlődésének vizsgálata, mint a szuverenitás esetében. Az itt következő fejtegetések bemutatják, hogy elsősorban azoknak a történeti-politikai viszonyoknak a megismeréséről van szó, amelyekből a szuverenitás fogalma kifejlődött. A szuverenitás, történeti eredetét tekintve, politikai elképzelés volt, amely később jogivá sűrűsödött. Nem a világtól idegen tudósok találták ki dolgozószobájukban, hanem hatalmas erők hívták életre, amelyek harca évszázadok tartalmát alkotta.”^[11] Jellinek megállapításai a szuverenitásfogalom megértése és magyarázata szempontjából rendkívül fontosak.

1. A szuverenitás fogalma abban a folyamatban született meg, amely a modern kapitalizmus és a modern állam kialakulásához vezetett. Ennek a folyamatnak volt az egyik jelentős eleme a francia királyoknak az államhatalom centralizálásáért és a királyi hatalom megerősítéséért folytatott harca, amelyet három fronton – a pápa ellen, a császár ellen és a feudális urak ellen – folytattak. A harmadik front jelentősége a későbbiekben visszaszorult, miután a közvetítő hatalmak kikapcsolásának eredményeként létrejött a legitim fizikai erőszak állami monopóliuma. Ezt a monopóliumot aztán további hatáskörökkel egészítették ki, mindenekelőtt a törvényhozás jogával. Így a királyok hatalma lett a legerősebb, amelyet azután a legfőbb hatalomként interpretáltak. Ennek a fejlődésnek a feltételei a kapitalizmus révén teremtődtek meg, de a fordulópontot a vallásháborúk jelentették, mert nyilvánvalóvá tették, hogy csak egyetlen ilyen főhatalom képes a belső békét biztosítani. A királyok harca a másik két fronton, mint közismert, a szekularizációhoz, a függetlenséghez és az államok egyenjogúságához vezetett. Így a modern államhatalom a legfőbb, másból le nem vezethető, idegen köteleket vagy beavatkozási lehetőséget el nem ismerő hatalommá vált.

A modern államnak ezek a sajátosságai a szuverenitás kategóriájában fejeződnek ki, pontosabban az állam szuverenitásában. Ennek tartalmát Quaritsch alapján a következőképpen foglalhatjuk össze: *a)* a világi uralmi szervezet (Herrschaftsverband) jogi önállósága a rajta kívül meghozott és a kötelező erő igényével föllépő döntésekkel szemben; *b)* a világi uralmi központok lehetősége és hatásköre, hogy tudatosan új jogot alkothassanak és a régi jogot megsemmisíthessék; *c)* saját, a világi szervezeti csúcsoktól független parancs- és kényszeralkalmazási kompetenciával rendelkező, családok feletti uralmi egységek hiánya; *d)* az uralmi szervezet tagjainak minden más kötelezettséget megelőző engedelmissége az állami jogszabályoknak és egyedi aktusoknak.^[12]

[11] Georg Jellinek: i. m. 435. o.

[12] Helmut Quaritsch: *Staat und Souveränität*. Band.1. Frankfurt am Main, 1970, Die Grundlagen Athenäum Verlag, 506–507. o.

2. A szuverenitásfogalom másik ismertetőjegye, hogy a szuverenitás történetileg tekintve egy politikai elképzelés volt, amely később jogi fogalommá sűrűsödött. Politikai elképzelésként kifejezte a valóságos politikai viszonyokat, de elmélyíteni és erősíteni is akarta az ábrázolt folyamatokat. Ez azáltal ment végbe, hogy a szuverenitás jogi igényként is megjelent mint a korlátlan és korlátozhatatlan hatalom, azaz a *summa potestas* iránti jogi igény. Ez az igény azonban soha nem felelt meg a valóságnak, soha nem valósulhatott meg, de az így felfogott szuverenitás megfogalmazódott néhány jogi dokumentumban, többnyire alkotmányokban és nemzetközi jogi szerződésekből. Ebből a helyzetből az elmélet levonta a következtetést, amelynek eredményeként az egymásnak ellentmondó igényeket és a valóságot úgy békítették ki, hogy az állam szuverenitását jogi kategóriává tették. Az állam jogilag független, hatalma korlátlan és a legfelső, valójában azonban mégsem ilyen. Ez a felfogás vezetett el az állam önkorlátozásának vagy önkötelezésének elméletéhez, bár a végső konzekvenciát Kelsen vont le a jogszuverenitásról alkotott tanában. Mindennek következtében a szuverenitás mint államelméleti kategória háttérbe szorult. Ezzel szemben a mai viszonyok között éppen a szuverenitásfogalomból kilúgozott államelméleti összefüggéseket kell újra előtérbe állítani.

3. A szuverenitásfogalom harmadik ismertetőjegye, hogy keverednek benne a modern állam és az abszolút monarchia tulajdonságai. Itt különösen két, egymástól elválasztandó kérdés mosódik össze: az egyik az államszuverenitásra, azaz az államhatalom tulajdonságára, míg a másik a szervszuverenitásra, azaz a legfőbb állami szerv jogállására vonatkozik. A keveredés Angliában semmilyen problémát nem okozott, mivel ott az alkotmányos monarchia a King vagy Queen in Parliament kompromisszumával alakult ki. A kontinensen azonban az alkotmányos monarchiát – nemcsak a kialakulását,^[13] hanem annak folyamatos működését is – az uralkodók és a parlamentek közötti harc jellemezte, így a szervszuverenitás kérdése került előtérbe, ami jelentősen megnehezítette a szuverenitás lényegének helyes megértését. Jellinek szerint „a helyes utat Gerber mutatta meg, amikor tisztázta, hogy a szuverenitás nem magát az államhatalmat, hanem csak a teljes államhatalom egyik tulajdonságát jelöli... az uralkodói szuverenitás, a népszuverenitás és a nemzeti szuverenitás kifejezések csak különböző politikai törekvések címszavai”.^[14] Ez az elméleti felismerés vezetett el, Martin Kriele szavaival, annak belátásához, hogy az alkotmányos állam számára az alkotmányozó hatalom az egyetlen szuverén hatalom, vagyis az alkotmányos államon belül nincs szuverén.^[15]

A szervszuverenitás teljes absztrakcióján alapuló másik megoldás egy további veszélyt rejt magában: a szuverenitásfogalom kiüresítését, ahogyan azt Hermann Heller Kelsen-kritikájában kimutatta. A helyes kérdés ezért nem az, hogy ki, melyik szerv a szuverén, hanem hogy az állam szervei hogyan és milyen hatáskö-

[13] Az alkotmányos monarchia Angliában súlyos politikai és szellemi harcok eredményeként alakult ki és stabilizálódott 1640 és 1688 között.

[14] Georg Jellinek: i. m. 473-474. o.

[15] Martin Kriele: *Einführung in die Staatslehre. Die geschichtlichen Legitimitätsgrundlagen des demokratischen Verfassungsstaates*. Opladen, 1981, Westdeutscher Verlag, 87. o.

rökkel tudják az államhatalmat szuverénként gyakorolni, azaz magának az államnak a szuverenitását gyakorolni. Ezért sem azonosítható a szövetszuverenitás és az államszuverenitás. Egy további, ehhez kapcsolódó, bár itt nem tárgyalt kérdés, hogy a hatáskörmegosztás miként feleltethető meg a népszuverenitás elvének.

4. A szuverenitásfogalom negyedik, vitatott ismertetőjegye a szuverenitás formális jellege. Itt most nincs lehetőség az erről folytatott viták kifejtésére, csupán, Jellinek megállapításából kiindulva, álláspontunkat kívánjuk röviden felvázolni: „A tisztán formális természetű szuverenitásfogalomból semmi sem következik az államhatalom tartalmára vonatkozóan. Az állam hatásköre történetileg változik. Az államhatalom valamennyi pozitív tartalmát csak egy meghatározott korszak és egy meghatározott állam történeti vizsgálata tudja megállapítani, habár minden időszakban az azonos kultúrfokon álló államok, legalábbis megközelítően, ugyanazt a típust szokták fölmutatni. Bizonyos területeket ugyan az állam mindig megőrizz magának, de még az állandó hatáskörök területén belül is megváltozik az állami hatáskör fajtája és terjedelme.”^[16] Ez azt jelenti, hogy az állam szuverenitása számára nem a hatáskörök gyakorlása vagy átruházása a meghatározó, hanem a hatáskörök megállapításának hatásköre, azaz a *Kompetenz-Kompetenz*. Megítélésünk szerint ez nem zárja ki azt, hogy a szuverenitásnak előfeltételeznie kell az állami hatáskörök minimális gyakorlását. Másképpen fogalmazva: a szuverenitás formális jellegének téziséét ki kell egészíteni a minimális hatáskör téziséével, s ennek a minimális hatáskörnek fel kell ölelnie – a *Kompetenz-Kompetenzen* túl – a legitím fizikai erőszak monopóliumát és a törvényhozás elsőbbségét.

5. Egy ötödik, szintén vitatott kérdés a nem szuverén államok lehetőségére vonatkozik. Mivel a szuverenitás a modern államhatalom sajátossága, így az általam képviselt nézőpontból a premodern államok nem szuverén államok, már ha államnak tekinthetők egyáltalán. A modern államra vonatkozóan úgy merül fel a kérdés, hogy a szövetségi állam tagállamai vajon rendelkeznek-e nem szuverén államisággal. Mivel a szuverenitás oszthatatlanságának téziséét valljuk, ebben az esetben a nem szuverén államok lehetőségét elképzelhetőnek tartjuk. Ám az már egy másik kérdés, hogy hasznos és célszerű-e a szövetségi államot ugyanúgy államnak nevezni, mint a tagállamokat. Következésképpen a nem szuverén államok lehetőségét a jövőre nézve nem szabad *a priori* kizárni.

GLOBALIZÁCIÓ ÉS SZUVERENITÁS

A modern társadalom jelenségeit vizsgálva szinte teljes az egyetértés abban, hogy a társadalom számos szférájában, mindenekelőtt a gazdaságban, már ma is a globális kapcsolatok, összefüggések a döntőek, ugyanakkor ezeknek a viszonyoknak és az ezekből adódó konfliktusoknak a megfelelő intézményesítése hiányzik.

[16] Georg Jellinek: i. m. 485. o.

A piacok, a pénzügyi és gazdasági kapcsolatok globalizálódása nem vezet automatikusan a gazdasági formák és jogintézmények konvergenciájához. A szuverén nemzetállamok kora lejárt, Leviatán megöregedett, sőt talán elaggott. Leviatánt, a szuverént szülőatyja, Hobbes szerint megilleti a döntés joga arról, mely tanítások károsak a köznyugalomra, és azokat be is tiltsa. A lengyel Leviatán megkísérelte a pornófilmek betiltását, ám tucatszámú erotikus tévécsatorna nevette ki.^[17] A magyar szocialista Leviatán annak idején azt állította, hogy nem gyűrűzik be az olajválság, de begyűrűzött. Az ilyen és ehhez hasonló példák szinte vég nélkül sorolhatók. De Hobbes azt is mondta, hogy a szuverén addig igényelheti az engedelmességet, amíg megvan a hatalma: *Non veritas, sed autoritas facit legem*. Ám ha oda az *autoritas*, hol a *lex*? A nemzetállam és joga tehát egyre kevésbé alkalmas az új szabályozási szükségletek kielégítésére, ezért is igényel sürgősen elméleti tisztázást a nemzetállam jövőjének, a transznacionális jogrendnek és politikai berendezkedésnek a kérdése.

Ebben a témakörben már született néhány figyelemreméltó elmélet. A témánk szempontjából fontos elméletek közül Michael Hardt és Antonio Negri birodalomelméletének, valamint Günther Teubner állam nélküli globális jogról alkotott koncepciójának néhány vonatkozását tárgyalom. Ez a két elmélet ugyanis számos ponton éles ellentéte egymásnak, ugyanakkor olyan közös vonásuk is van, amit módszertani szempontból rendkívül fontosnak tartok. A két elméletet összehasonlítva, alapvető ellentétük a világrend értelmezésének különbözőségében jelenik meg: Hardt és Negri birodalomelmélete a világrend hierarchikus elmélete, amellyel szemben Teubner a plurális felépítésű világrend, a globális hierarchia helyett a globális heteroxia elméletét vázolja fel. Az a közös bennük, hogy mindkét felfogás – hol kifejezetten, hol implicite – visszautal a modern állam és jog kialakulására. A birodalomelmélet esetében elsősorban a modern állam szuverenitásáról, Teubner elméletében pedig a középkori *lex mercatoria*ban megtestesülő, alulról jövő jogképződésről van szó. Ez indokoltá teszi, hogy szemügyre vegyük a hasonlóságokat és különbségeket a modern állam kialakulása és jelenlegi helyzete között.

A leginkább szembetűnő hasonlóság elvontan abban foglalható össze, hogy az egymással szorosan összekapcsolódó tevékenységek és társadalmi viszonyok körülhatárolható és egymástól elhatárolódó egységei, a társadalmi integrációk területileg új minőséget jelentő módon kiterjedtek. A polisz, majd a tartomány társadalma után a nemzeti társadalom lett az alapvető, meghatározó egység, napjainkban pedig egyre inkább a globális szint veszi át ezt a szerepet. Ezek mögött a változások mögött azonban egy lényegesebb tendencia húzódik meg: új tevékenységformák váltak tömegessé és ezáltal az emberek mindennapi életét is meghatározóvá. A modern társadalmak fejlődésében a mezőgazdasági munkát háttérbe szorította az ipari termelés, ma pedig az információk termelése és feldolgozása került fölénybe. A tömeges emberi tevékenységekben, a megfigyelhető fizikai erőlkifejtéshez ké-

[17] Erről lásd Bayer József: A globalizáció mint kihívás a politikai gondolkodás számára. *Politikadományi Szemle*, 2001/1-2. 129. o.

pest, egyre nőtt a közvetlenül meg nem figyelhető szellemi mozzanatok szerepe és aránya. A tömegessé váló új tevékenységformák új érdekviszonyokat és új társadalmi struktúrát hoztak létre, ugyanakkor ezek a tevékenységformák már nem vagy csak nehezen voltak ellenőrizhetőek, illetve szabályozhatóak a korábbi módszerekkel. A modernitás kialakulásának korszakában a nemzetállami keretekben szerveződő ipari kapitalizmus, a modern állam és modern jog kialakulása (a szabadságjogok, a jogegyenlőség és a jogbiztonság mindenekelőtt) jelentette a történelmi fejlődés legfontosabb elemét, ma pedig a globalizálódó információs kapitalizmus és a modernitás „posztmodernnek” nevezhető fordulata, amelynek politikai és jogi formái azonban jórészt még ismeretlenek. Ahogy elválaszthatatlan egymástól a tőkés termelés és a modernitás, modern nemzetállam és modern jog, éppúgy szorosan összekapcsolódik az ún. információs társadalom és a globalizálódás. És azt is bizonyossággal állíthatjuk, hogy frigyük új politikai és jogi formákkal terhes.

Természetesen e hasonlóságok mellett, melyeket csak elvontan jeleztünk, igen jelentős különbségek tapasztalhatók. A modern társadalmi és politikai berendezkedés kialakulása spontán és hosszú, elhúzódó folyamat volt, számos párhuzamos próbálkozással és zsákutcával, mint azt Észak-Itália példája is mutatja. Ez a folyamat, sikeres formáit tekintve, több egymásra épülő és egymást követő lépésben ment végbe, s fontosabb állomásai a következők: *a)* a modern kapitalista világ-gazdaság kialakulása; *b)* a politikai berendezkedés hatalmi, intézményi-szervezeti koncentrációja, a legitimitásalap szekularizációja (szuverenitás, abszolutizmus); *c)* a politikai hatalom korlátozása (alkotmányos állam, rule of law, jogállam); *d)* a modern politikai rendszer kibontakozása és demokratizálódása; *e)* az állam társadalmi szerepének kiterjesztése és a jóléti államok, amelyeket a társadalmi egyenlőtlenségek kezelésének a szükséglete hívott életre.

A modernitás jelenlegi fejlődési stádiumában az alaphelyzetet és a meghatározó trendet az integráció és a globalizáció jelentik. Az ún. információs társadalom kihívásai új típusú politikai és jogi berendezkedést igényelnek, amit, nézőponttól függően, hol világállamnak, hol világköztársaságnak vagy másnak neveznek. Bár ez a fejlődés részben hasonló, illetőleg analóg a modern társadalom és állam kialakulásával, azonban számos vonatkozásban mégis különbözik attól. A globalizáció egész folyamatának spontaneitásán belül, a klasszikus modernitás kialakulásával összehasonlítva, megnőtt a többé-kevésbé tudatos mozzanatok szerepe és jelentősége, gondoljunk csak a globalizálódás mint spontán folyamatok és a gazdasági integrálódás mint tudatos folyamat viszonyára, hozzáfűzve, hogy itt nemcsak az Európai Unióról van szó, hanem más integrációs törekvésekről is. Azt is mondhatnánk, hogy a globális spontaneitásba folyamatszerűen partikuláris tudatosságok ágyazódnak be. Ugyancsak a jelenlegi helyzet sajátossága, hogy összehasonlíthatatlanul megnőtt a veszélyek, kockázatok súlya és jelentősége, legyen szó akár a környezeti ártalmakról, akár a terrorizmusról, de megemlíthetjük az egyenlőtlen fejlődésből adódó demográfiai migrációs problémákat is, sőt az atomháború veszélyét sem zárhatjuk ki végérvényesen. Lukács György maximáját felelevenítve, azt mondhatnánk, „a pusztulás terhe mellett” kell gondolkodni, dönteni és cselekedni. Ezért tudni kell, hogy a kockázatok spontán kezelése maga is kocká-

zatos, vagyis nincs idő kivárni, amíg a megfelelő intézményi megoldások spontán módon kialakulnak. Egy, remélhetőleg nem félreérthető, szemléletes példával élve, már nem néhány tízezer esetleg százezer eretnek sorsa múlik azon, hogy mennyi idő alatt válik elfogadottá a vallási tolerancia, illetve az alkotmányosan garantált vallásszabadság, hanem – s ez túlzás nélkül állítható – nemzetek, országok, sőt az egész modern civilizáció sorsáról van szó. Az új típusú politikai berendezkedés kialakulása tehát nem egyszerűen „égető” szükséglet, hanem létkérdés, amelyet annak tudatában kell megválaszolni, hogy sem az evolúciós folyamat struktúrája (variációk megjelenése, szelekció, stabilizálódás), sem az evolutív változások időszükséglete alapjaiban nem változott meg.

További különbség a modern állam kialakulásával összevetve, hogy ott a problémák megoldása (variáció) éles és véres politikai küzdelmek során, vallásháborúkban és polgárháborúkban alakult ki, a modern politikai-jogi elvek és intézmények tehát, a szó szoros értelmében s nemcsak képletesen, vérben és kínban születtek (szelekció) meg és stabilizálódtak. Az evolúciós folyamat okcidentális típusára, a centrum felett, élenjáró területi államaira azonban mindig jellemző volt, hogy a megoldandó társadalmi, politikai-jogi problémák mintegy logikus sorban, egymás után vetődtek fel, lehetővé téve és jelentősen megkönnyítve ezzel a megfelelő választ.

Napjainkban különösen gyakran hallható az a megállapítás, hogy a globalizáció fölbomlasztja, sőt már fel is bomlasztotta a vesztfáliai világrendet. Ez igaz is, de mi következik ebből? A vesztfáliai béke alapján kialakult európai rend a területiség, a szuverenitás, a be nem avatkozás, a nemzetközi jog kötelező ereje elveire épült. A vallásszabadságot háttérbe szorította a cuius regio, a népszuverenitást az európai egyensúly. Béke ugyan nem lett, mint azt a 17. század második felének és a 18. század háborúi egyértelműen tanúsítják, de európai egyensúly igen. Ennek az egyensúlyi helyzetnek a kifejeződése például Anglia magatartása az osztrák-porosz háborúkban. És ez a struktúra megmaradt a második világháború után is, a globális egyensúly, a nagyhatalmi egyetértés és az emberi jogokkal kapcsolatos be nem avatkozás elveinek formáiban. A hidegháború végével lényegében ez a vesztfáliai rendszer omlott össze, s ezért is került napirendre az állami szuverenitás problémája, de mint azt korábban jeleztük, egyoldalúan.

A modern szuverén államot megeremtő 17. századi fejlődés egyúttal olyan szemantikai kifejezést adott a szuverenitásnak, ami jelentősen elősegítette a szuverenitás félreértését. Ez belpolitikailag, vagy helyesebben: a szuverenitás belső oldalát tekintve, az állami szuverenitás és a szervszuverenitás problémásíkjainak az összemosásában fejeződött ki, külpolitikailag pedig abban, hogy a modern állam hatalmának lényeges, a prekapitalista államoktól megkülönböztető tulajdonságát nemzetközi jogi elvvé transzformálták. Ez önmagában pozitív lépés volt, de az elméletet illetően azzal a következménnyel járt, hogy a szuverenitás jellemzői közül az önállóság kérdése került az előtérbe, szinte kizárólag ez a vonatkozás vált az elméleti és publicisztikai vizsgálódások tárgyává. A mind intenzívebbé váló nemzetközi kapcsolatokat, ha úgy tetszik a korai globalizáció állami önállóságot korlátozó következményeit egy ideig még meg lehetett magyarázni az államok önkorlátozásának Jellinek-féle elméletével, de ez a doktrína is egyre

inkább arra a sorsra jutott, mint a jog hézagmentességének a tétele. A szuverenitás önállósággal történő azonosítása, mindenekelőtt a publicisztikai megközelítésekben a szuverenitás „eldologiasodásához” vezetett: az államhatalom egyik lényeges tulajdonságát mint az állam tulajdonát kezelték, amiről le lehet mondani, amit el lehet adni vagy vissza lehet szerezni. A publicisztikai eldologiasítás például egy ilyen tipikus nyelvi fordulatban érhető tetten: „A teljesen eladósodott Magyarország visszanyerte szuverenitását.” Tovább fokozza ezt az egyoldalúságot, hogy az ún. antiglobalista politikusok és publicisták ezt az önállóságot az elzárkózás önállóságaként értelmezik. A hagyományos nemzetállami szuverenitás antiglobalista védelmezői – motiválja őket akár a szociális állam védelme, akár a nemzeti kultúra védelme, akár a migrációtól való félelem – a hosszabb távon tarthatatlan nemzeti elzárkózás védelmezői. Ezzel természetesen nem az önállóság fontosságát kívánom vitatni – nem akarom tehát kétségbe vonni, hogy az önállóság az állami szuverenitás lényeges mozzanata – hanem pusztán a következőt szeretném hangsúlyozni. Ebben a kontextusban elsikkadt az a kérdés, hogy mi is az állam szuverenitásának lényege, mi az a lényeges sajátosság, amely a modern állam hatalmát megkülönbözteti más politikai tényezőktől, képződmények hatalmától, milyen szerepet játszik a szuverenitás a jogbiztonság érvényesülésében és mennyiben változott az meg a 20. század második felében. Problematikusnak tartom, hogy a jelzett kérdések tartalmi vizsgálata helyett megjelent és tudományos rangra emelkedett a transznacionális szuverenitás homályos, reflektálatlan fogalma.

Napjainkban tehát olyan jogi szabályozás iránti szükséglet jelent meg és válik mind fontosabbá, melynek kielégítésére a nemzetállam és annak joga nem, vagy csak igen csekély hatékonysággal képes. Ezért is igényel elméleti tisztázást a nemzetállam jövőjének a kérdése, amelyet a transznacionálissá váló jogrend és politikai berendezkedés tényszerűségeire tekintettel lehet csak értelmesen megválaszolni. Erre a kérdésre adott markáns választ Michael Hardt és Antonio Negri világrendelmélete, amelyet *Empire*^[18] című könyvükben fejtettek ki. A könyv négy fejezetre tagolódik, az első napjaink globális politikai szerkezetét vázolja föl (*The political constitution of the present*), a második (*Passages of sovereignty*) a modern állami struktúrák fejlődését elemzi, a harmadikban (*Passages of production*) a természetben bekövetkezett változásokat, a negyedik fejezetben (*The decline and fall of Empire*) pedig a birodalom permanens válságát és forradalmi fölszámolásának, átalakításának a lehetőségét állapítja meg. Emiatt néhány kritikus az *Empire*-t egy új *Kommunista Kiáltványnak* nevezte.

Hardt és Negri szerint a kapitalista fejlődés különböző szakaszaiban eltérően alakult az állam és a tőke viszonyának dialektikája. A 18–19. századra a szabad verseny, a gyarmati társaságok szuverén hatalma volt a jellemző, a 19. század végére és a korai 20. századra az erős állami beavatkozás nyomta rá bélyegét, a társadalmi osztályok érdekében az egyes tőkészekkel szemben is. A fejlődés napjainkra egy újabb szakaszához érkezett, amelyet a szerzők a politikum eltűnt autonómiájaként jellemeznek. A nagy transznacionális konszernnek ténylegesen

[18] Michael Hardt – Antonio Negri: *Empire*. Cambridge, Mass., 2000, Harvard University Press.

maguk mögött hagyták a nemzetállamok törvényhozását és autoritását. Az állam azonban nem szűnt meg, állam nélkül az ösztökének nem volna eszköze arra, hogy közös érdekeit érvényesítse. Az állami konstitúció funkciói és elemei strukturálisan és térbelileg eltolódtak. A nemzeti szuverenitás elveszítette jelentőségét, és vele a politikum az ún. autonómiáját is. Kevés létjogosultsága van ma már annak az elképzelésnek, hogy a politika független szféra, ahol a konszenzust kialakítják, a társadalmi erők konfliktusaiban közvetítenek. A társadalmi konszenzus kialakulására sokkal inkább gazdasági tényezők hatnak, mint például kereskedelmi mérleg, mert a gazdaság dinamikája nincs alávetve a politikai erők kontrolljának. A konszenzust nem a klasszikus politikai mechanizmusok állítják elő. A kormányzati cselekvést és a politikát teljesen integrálta a transznacionális kommandók rendszere. A kontroll a nemzetközi testületek és funkciók sorozatában artikulálódik. A politika azonban nem tűnt el. Ami eltűnt, az a politikum autonómiája. Az „új világregend” egy rasztert képez, ami nem annyira egy rendet ír le, hanem a politika és a jog számára világméreteken kínál relatíve koherens horizontot. A globális hatalmi viszonyok rendszere piramisalakzatot mutat, amely három fokból áll, azokon belül pedig több szintből. Az első fokozat első szintjén az USA található, amely az egyedüli szuperhatalomként fenntartja magának a világregendszintű erőszak-alkalmazás jogát. Az első fokozat második szintjét azok a nemzetállamok alkotják, amelyek az alapvető monetáris intézményeket (G7, párizsi klub, londoni klub, davosi fórum) kontrollálja. Az első fokozat harmadik szintjén egyesülések heterogén együttese helyezkedik el, ezekben ugyanazok a hatalmak képviseltetik magukat, amelyek katonailag vagy monetárisan is hegemónok, ezek rendelkeznek a globális méreteken a kulturális és biopolitikai hatalommal.^[19]

A második fokozatot a tőke értékesítésének hálózatai, annak első szintjén pedig a nagy transznacionális tőkés vállalkozások helyezkednek el. A tőke, a technológia, áruk vagy az emberek globális elosztása révén a kommunikáció kiterjedt hálózatait alkotják, szervezik a szükségletek kielégítését. A nekik alárendelt szinten találhatóak a „szuverén”, pontosabban a szuverénnek mondott nemzetállamok, amelyek mára lényegében lokális organizációkká váltak. A nemzetállamok különböző funkciókat vesznek át: politikai közvetítést a globális hegemón hatalmak irányában, külkereskedelmet a transznacionális vállalatokkal, a jövedelem elosztását a saját korlátozott határaikon belül, a biopolitika szükségesszerűségeinek megfelelően. A nemzetállamok szűrővé váltak a globális folyamatban és regulátorra a globális kommandókhöz való kapcsolódási pontokon. Más szavakkal, egyesítik és szétesztják azt a gazdagságot, ami a globális hatalmakhoz és tőlük áramlik, és egyben a lehetséges mértékben fegyelmezik a népességet.

A piramis harmadik és legszélesebb foka azokat a csoportokat foglalja magában, amelyek a globális hatalmi rendben a populáris érdekeket képviselik. Ezek jellemzésére Hardt és Negri a sokaság, a nép és a nemzet kifejezéseket használja.

[19] A biopolitika, lényegét tekintve, a társadalom biológiai alapjának a védelmére és alakítására irányuló politikai törekvések és a megfelelő ágazati politikák együttesét foglalja magában.

A sokaságot (multitude) a globális hatalom struktúráinak nem kell közvetlenül inkorporálniuk, inkább képviselési mechanizmusokon keresztül kell őket betagozni. Ki képviseli azonban „a népet” a globális konstitúcióban?

És még fontosabb: mely erők és mechanizmusok alakítják néppé a sokaságot? Sok esetben a nemzetállamoknak jut ez a szerep, különösen az alárendelt és kis államok esetében. Ez egymással összekapcsolódó viszonyokra utal: a nemzetállam mint a „nép” képviselése, ez pedig mint a sokaság képviselése. A nemzetállamok azonban nem az egyedüli szervezetek, amelyek az új világrendben részt vesznek a „nép” képviselésében. A harmadik fok következő szintje a nemzetállamoktól és tőkés vállalkozásoktól független szervezetek sokasága. Ezek sokszor a globális civil társadalom alapjainak tekinthetők. A sokaság kívánságait és szükségleteit olyan formákban kanalizálhatnák, amelyek a globális hatalmi struktúrákon belül képviselhetők lennének. A globális civil társadalom legfontosabb elemei azok a nem kormányzati szervezetek (NGO), amelyeknél azok képviseléséről lehet szó, akik nincsenek abban a helyzetben, hogy magukat képviseljék. Ezek a humanitáriusnak nevezett szervezetek a jelenlegi világrendben tényleges hatalommal és befolyással rendelkeznek. Mandátumuk nem abban keresendő, hogy ennek vagy annak a csoportnak a partikuláris érdekeit kövessék, hanem hogy közvetlenül reprezentálják az emberiség globális és univerzális érdekeit. Ezzel tulajdonképpen magát az életet reprezentálják, s tevékenységük a biopolitika terepére.

Jelen tanulmány keretei között nincs helyünk arra, hogy Hardt és Negri gondolatmenetét akár viszonylagos részletességgel is kövessük a továbbiakban. Az áttekinthetőség érdekében röviden és leegyszerűsítve annyit azonban meg kell jegyeznünk az elmélet egészét és rendeltetését illetően, hogy a szerzők jelentős szerepet tulajdonítanak az ún. immateriális munkának. Az immateriális munka terminusával a termelés szerkezetében bekövetkezett változásokat kísérik elméletileg megragadni, amelyekre a korábbiakban utaltam. Ehhez kapcsolódóan keresik azokat az ellenhatalmakat és ellentendenciákat, amelyek képesek lehetnek a Birodalom átalakítására és egy demokratikus világrend megteremtésére.

Hardt és Negri birodalomelmélete azonban nem mentes az ellentmondásoktól. Szerintük „a globális piac és a globális termelés áramkörei mellett kialakult egy globális rend, az irányítás új logikája és struktúrája – röviden, a szuverenitás új formája. A Birodalom az a politikai tényező, amely gyakorlatilag szabályozza ezeket a globális cserekapcsolatokat, a Birodalom az a szuverén hatalom, mely kormányozza a világot... Alapfeltevésünk az, hogy a szuverenitás új formát öltött, egy sor nemzeti és nemzetek feletti szervezet képében, amelyeket kizárólag az irányítás és az ellenőrzés logikája egyesít. A szuverenitásnak ezen új, globális formáját nevezzük Birodalomnak... Egyetlen nemzetállam, így az Amerikai Egyesült Államok sem alkothatja egy imperialista hatalmi terv centrumát.”^[20] Ugyanakkor „azonban a birodalmi hálózat éppúgy hatalmi monopóliummal rendelkezik, mint egykor a nemzetállam, s ezt az USA gyakorolja, mint az egyedü-

[20] Vö. Michael Hardt – Antonio Negri: Előszó. Ford. Erhardt Miklós. In Michael Hardt – Antonio Negri: i. m. www.c3.hu/~ligal/ManaBirodalom.html

li hatalom, amely képes gondoskodni a nemzetközi igazságosságról, méghozzá nem saját nemzeti megfontolásaiából, hanem a globális jog nevében. A nemzetközi rendszer tendenciájában egy olyan világrendszerre alakul át, amelyben már csak belpolitika van. Hardt és Negri egy új de facto hatalommonopóliumból indul ki. Ami az *Empire*-ben homályos marad, azt Negri máshol explicite megfogalmazza: „A jogi funkciók érvényesülése és hatékonysága éppúgy az autoritás forrásához van kötve, mint korábban, csak hogy az messze a nemzetállam szegényes határain túl intézményesül, a birodalmi szuverenitás kereteiben.”^[21]

Az egyik, témánk szempontjából jelentős ellentmondás az, hogy egyfelől transznacionális szuverenitásról, piramisról, hierarchiáról beszélnek, a csúcson az Egyesült Államokkal, másrészt pedig tagadják, hogy ennek a világrendnek egyetlen hatalmi centruma lenne. Márpedig a szuverenitásnak nélkülözhetetlen eleme a politikai hatalom koncentrációja egyetlen hatalmi központban. A dekoncentrált, fragmentált szuverenitás nem szuverenitás, ahogy a feudális állam sem volt szuverén.^[22] A hierarchikus Birodalomról alkotott elmélet konstrukciója egyértelműen tükrözi a szerzők, Hardt és Negri baloldali, antikapitalista beállítottságát.

Egészen más politikai indíttatásból fogalmaz meg hasonló gondolatokat Jean-Marie Guéhenno, méghozzá határozottabban és kifejezetten normatív módon, az elmélet gyakorlati-politikai érvényesítésének szándékával. Szerinte a hidegháború tapasztalatai ahhoz a gondolathoz vezethetnek bennünket, hogy a Föld akkor a legbiztonságosabb hely, ha az ellenőrzést egy vagy néhány szuperhatalomra bízjuk, amelyek „kikényszerítő” és „stabilizáló” erőként működnek. Ennek feltételeit normatív követelményekként a következőképpen foglalja össze: a) az Egyesült Államok kormányának konstruktív módon be kell avatkoznia a világ ügyeibe, és pedig az Európával kialakult kapcsolatok révén, e kapcsolatok elmélyítésével; b) az Európai Uniónak képesnek kell lennie arra, hogy kibékítse a demokráciát az államok kölcsönös függésével; c) az USA-nak az Európai Unió hatékony partnerévé kell válnia.^[23] Ezeknek az elméleteknek az a közös hibája, hogy a szuverenitás helyét, birtokosát keresik, holott azt a kérdést kellene föltenni, hogy a mai komplex, információs társadalomnak nevezett, funkcionálisan differenciálódott és kulturálisan fragmentálódott világunkban lehetséges-e olyan koncentrált főhatalom, amit joggal nevezhetünk szuverénnek.

Günther Teubner egyik tanulmányának^[24] mottójául a jogszociológia egyik megalapítójának, Eugen Ehrlichnek a téziséét választja: „A jogfejlődés súlypont-

[21] Sonja Buckel: Empire oder Rechtspluralismus? Recht im Globalisierungsdiskurs. *Kritische Justiz*, 2003/2. 177–191. o.

[22] Erről bővebben lásd Georg Jellinek: i. m.

[23] Idézi Kulcsár Kálmán: Átmenet a XXI. századba. *Politikatudományi Szemle*, 2001/4, 18–19. o.

[24] Günther Teubner: Globale Bukowina. Zur Emergenz eines transnationalen Rechtspluralismus. *Rechtshistorisches Journal*, 1996, 255–290. o. A tanulmány címe is Erlichre utal, aki Bukovinában, Csernoviciban volt egyetemi tanár. Az elmélet további kifejtéséhez lásd Günther Teubner: Polykorporatismus: Der Staat als „Netzwerk” öffentlicher und privater Kollektivakteure. In *Das Recht der Republik. FS Ingeborg Mauss 60. Geburtstag*. Frankfurt am Main, 1999, Suhrkamp, 346–372. o.; Günther Teubner: Des Königs viele Leiber. Die Selbstdekonstruktion der Hierarchie des Rechts. *Soziale Systeme*, 1996/2.

ja korunkban is, mint minden korban nem a törvényhozásban, nem is a törvénykezésben található, hanem magában a társadalomban.” A tanulmányt Bill Clinton és Ehrlich szembeállításával kezdi: mindkettőnek elképzelései voltak a vilá jogrendről, de eltértek abban, milyen út vezet a vilá gíghoz. Clinton szerint a nemzetközi politikának kell megteremtenie az új közös jogot, Ehrlich „globális Bukovinájában” ezzel szemben éppen hogy nem a politika, hanem maga a civil társadalom az, amelyik megteremti magának a maga „élő jogát”. A kialakuló vilá gíghrend tekintetében Teubner szerint Ehrlich nézete igazolódik be, mivel a nemzetállammal és a nemzetközi politikával szemben ma a vilá gtársadalomnak különböző szektorai alakulnak ki, amelyek sajátos globális jogrendeket hordanak ki magukból. Megjelentek az „állam nélküli vilá gígh” kezdeményei, tendenciái. Ezeknek a jogrendeknek a fölépítése a nemzetállamok jogától eltérően nem hierarchikus. Teubner szerint azonban a hierarchikus struktúrák háttérbe szorulása, leépülése nemcsak a globális jog, hanem az állam fejlődését is jellemzi. Ez hosszú folyamat, amelyben a privát kollektív szereplők egyre inkább az állami cselekvés hordozóivá válnak.

Az állam nélküli vilá gígh paradigmaticus példája a modern *lex mercatoria*, amelynek tartalmát nemzetközi szerződések, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában kialakult szokások és szokványok, általános szerződési feltételek, mintaszerződések, a felek tartós gyakorlata, a választottbírósi gyakorlatban állandósult jogtételek, valamint nemzetközileg általánosan elismert szerződési jogi elvek képezik.^[25] Ezen túl az ilyen „állam nélküli vilá gígh” kezdetének tekinthetők mindenekelőtt a multinacionális konszernek belső jogrendjei, de hasonló, a globalizálódás és az informális jelleg kombinációjával jellemezhető tendenciák találhatóak a munkajogban, a műszaki szabványosítás, az emberi jogok, a környezetvédelem és a sport területén is.

EURÓPAIZÁLÓDÁS ÉS SZUVERENITÁS

Az eddigiekből következik, hogy az Európai Unió tagállamai szuverenitásának a vizsgálata során az államhatalom sajátosságaiból kell kiindulnunk. Az állam hatalmát akkor lehet szuverénnek nevezni, ha az állam a legerősebb, meghatározó, döntő és ugyanakkor nem levezethető, eredeti hatalommal bír a területe fölött, és ha az államhatalomnak ez az ereje a Kompetenz-Kompetenzben, a legitim fizikai erőszak monopóliumában és a törvényhozás elsőbbségében fejeződik ki. Ezzel összefüggésben azonban további kérdések fogalmazhatók meg: Hogyan befolyásolja az európai integráció a tagállamok szuverenitását? Miben nyilvánul meg a szuverenitás európaizálódása? A tanulmány befejező részében természetesen nem tudom ezeket a kérdéseket kimerítően megválaszolni, így csak a lehetséges válasz kereteinek, vagyis a lehetséges nézőpontoknak és egy hipotézisnek a körvonalazására vállalkozom.

[25] Vörös Imre: A jogforrások rendszere a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában. *Jogtudományi Közöny*, 2003/9. 368. o.

A módszertani szempontból döntő előkérdés a következő: Mit értünk európaizálódáson? Christoph Krill és Daniela Winkler például megkülönböztetik az európaizálódás és az európai integráció fogalmait. Az európaizálódáson az európai integrációnak a tagállamok jogi és politikai adminisztratív struktúráira gyakorolt hatását értik, az integráció fogalma pedig ebben a megközelítésben az európai szintet jelenti. A magam részéről célszerűnek tartom ezt a megkülönböztetést.

Míg az európai integráció jelenségei európaizálódási impulzusok formájában hatnak, addig a nemzetállami szint jelenségei európaizálódási hatásokat képeznek. A tagállamok szuverenitása tekintetében azok az europaizálódási hatások relevánsak, amelyek vagy a legitim fizikai erőszak monopóliumát, vagy a hatáskörök meghatározását, vagy a törvényhozás elsőbbségét érintik. A tanulmányban tárgyalt téma szempontjából ugyancsak ez a három összefüggés alkotja a releváns dimenziókat. *a)* A legitim fizikai erőszak monopóliumának dimenziójában ma még nem tapasztalunk olyan új jelenségeket, ami a tagállamok államhatalmát úgy változtatná meg, hogy az már a szuverenitás szempontjából jelentős lenne. *b)* A Kompetenz-Kompetenz dimenziójában a tagállamok államhatalma elvben ma még szuverén: az Európai Unió és szervei nem rendelkeznek Kompetenz-Kompetenzcel, hatáskörei levezetett hatáskörök. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a gyakorlatban ez a levezettség az íratlan jogkörök (implied powers) és a közösségi szerződés 308. §-a, valamint a reformszerződés következtében relativizálódott. *c)* A jogalkotás dimenziójában a tagállamok államhatalma mára jelentős mértékben megváltozott és leszűkült, a törvényhozás elsőbbsége oly mértékben mérséklődött, hogy a jelenség már érinti vagy érintheti a tagállamok szuverenitását. Ezt a tendenciát azonban mérsékli a szubszidiaritás elve, illetve a tagállamok alkotmánybíráskodása, valamint az a tény, hogy a tagállamok és az európai jogrendszerek közötti viszony nem szigorúan hierarchikus, hanem a funkcionálisan elrendezett.

Végezetül az eddigieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a tagállamok államhatalmának megváltozása ugyan érinti a szuverenitást, de ezek a változások még nem lépték át a kritikus mértéket. A reformszerződésben előrelátható intézkedések, mindenekelőtt a többségi döntések körének kiszélesítése, erősíteni fogják ezt a tendenciát, ami ahhoz vezet majd, hogy a jövőben a tagállamok elveszítik szuverenitásukat. Véleményem szerint a lisszaboni szerződés ratifikációjának a megtorpanása csak lelassította ennek a tendenciának a megvalósulását, de azt nem szüntette meg. A 2008. őszi pénzügyi válság is nyilvánvalóvá tette az európai és a globális szintű szabályozás kiterjesztésének a szükségességét. Véleményem szerint a lisszaboni szerződés ratifikációjának a megtorpanása csak lelassította ennek a tendenciának a megvalósulását, de azt nem szüntette meg. Ám ez nem jelenti azt, hogy a szuverenitás átkerülne az európai szintre. Mivel a szuverenitás csak a modern állam sajátossága lehet, ezért nem létezhet állam feletti, európai vagy globális szuverenitás sem. Ebben a vonatkozásban a Reinhard Steiger által megfogalmazott tézisekkel értünk egyet: *a)* A szuverén államok modelljének a kora véget ért, legalábbis Európában, ami azonban paradigmátikus. *b)* A politikai-jogi-szervezeti egységképződés elsődleges formája azonban jelenleg és a belátható jövőben a nem szuverén állam marad. *c)* Ez a „primer állam” a kooperatív és integratív állam feletti szervezetekkel a funkcionálisan meghatározott komplementaritás jogilag szervezett viszonyaiban áll.

- Bayer József: A globalizáció mint kihívás a politikai gondolkodás számára. *Politikatudományi Szemle*, 2001/1-2. 129. o.
- Bonn, Moritz Julius: *Die Auflösung des modernen Staates*. Berlin, 1921, Verlag für Politik und Wirtschaft.
- Buckel, Sonja: Empire oder Rechtspluralismus? Recht im Globalisierungsdiskurs. *Kritische Justiz*, 2003/2. 177-191. o.
- Hardt, Michael – Negri, Antonio: *Empire*. Cambridge, Mass., 2000, Harvard University Press.
- Hardt, Michael – Negri, Antonio: Előszó. Ford. Erhardt Miklós. In Hardt, Michael,
- Negri, Antonio: i. m. www.c3.hu/~ligal/ManaBirodalom.html
- Heller, Hermann: *Die Souveränität. Ein Beitrag zur Theorie des Staats- und Völkerrechts*. Berlin–Leipzig, 1927, Walter de Gruyter & Co.
- Jellinek, Georg: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, 1920, Julius Springer Verlag.
- Kelsen, Hans: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*, Tübingen, 1920, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Kriele, Martin: *Einführung in die Staatslehre. Die geschichtlichen Legitimitätsgrundlagen des demokratischen Verfassungsstaates*. Opladen, 1981, Westdeutscher Verlag .
- Kulcsár Kálmán: Átmenet a XXI. századba. *Politikatudományi Szemle*, 2001/4.
- Laski, Harold: *The Foundations of Sovereignty and Other Essays*. New York, 1921, Harcourt, Brace and Company.
- Quaritsch, Helmut: *Staat und Souveränität*. Band.1. Frankfurt am Main, 1970, Die Grundlagen Athenäum Verlag.
- Schmitt, Carl: *Begriff des Politischen. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien*. Berlin, 1996, Verlag von Duncker & Humblot. Magyarul Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford., vál., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, 2002, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.
- Schmitt, Carl: *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. München–Leipzig, 1922, Verlag von Duncker & Humblot. Magyar nyelven Schmitt, Carl: *Politikai teológia*. Ford., bev., bibl. Paczoly Péter. Budapest, 1992, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Tempus Program.
- Schmitt, Carl: Staat als ein konkreter, an eine geschichtliche Epoche gebundener Begriff (1941). In Carl Schmitt: *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924-1954*. Berlin, 1985, Verlag von Duncker & Humblot, 375 - 385. o.
- Steiger, Reinhard: Geht das Zeitalter des souveränen Staates zu Ende? *Der Staat*, 2002/41. 331-358. o.
- Szilágyi Péter: A szuverenitáselméletek válsága és a népszuverenitás Adalékok Hermann Heller szuverenitáselméletéhez. In H. Szilágyi István – Paksy Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber amicorum studia Z. Péteri dedicata*. Budapest, 2005, Szent István Társulat, 389-413. o.
- Teubner, Günther: Globale Bukowina. Zur Emergenz eines transnationalen Rechtspluralismus. *Rechtshistorisches Journal*, 1996/15. 255-290. o.
- Teubner, Günther: Des Königs viele Leiber. Die Selbstdekonstruktion der Hierarchie des Rechts. *Soziale Systeme*, 1996, Heft 2.

- Teubner, Günther: Polykorporatismus: Der Staat als „Netzwerk“ öffentlicher und privater Kollektivakteure. In *Das Recht der Republik. FS Ingeborg Mauss 60. Geburtstag*. Suhrkamp, 1999, 346–372. o.
- Vörös Imre: A jogforrások rendszere a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában. *Jogtudományi Közlöny*, 2003/9.
- Weber, Alfred: *Die Krise des modernen Staatsgedankens in Europa*. Berlin–Leipzig, 1925, Deutsche Verlags-Anstalt Stuttgart.

Győr Megyeház utca (ma Liszt Ferenc utca)

